котрі резидували на «верховських» (верхньооцьких) і сіверських землях. Цей перехід, що стався на зламі XV–XVI ст., традиційно вважався ознакою тяжіння до Російської держави місцевого населення, наляканого масованим наступом на православ'я. У джерелах ознак цього «наступу», по суті, немає, а проблема політичної лояльності князів, котрі сиділи на українських землях, набагато складніша за таке її поверхове прочитання. Протягом XIV–XVI ст. Московське князівство й справді активно «вбирало» в себе «відходи» внутрішньополітичної боротьби у сусідній Литовській державі. Однак очевидне й те, що в ті часи рух емігрантів мав двосторонній напрям – хоча, зрозуміло, виїзди великоруських князів і бояр до Великого князівства Литовського ніколи не тлумачилися в літературі як прояв тяжіння до Вільна населення Північно-Східної Русі. Між тим час від часу й там мали місце масові виїзди – як, наприклад, в роки феодальної війни другої чверті XV ст.

Куди важливішим, однак, є інше. Якщо в XIV – на початку XV ст. литовські приходні досить комфортно почувались у Москві (там, наприклад, осіли князі Звенигородські й нащадки Патрикія Наримунтовича, котрі виїхали з Чернігівщини разом зі Свидригайлом у 1408 р.), то життя емігрантів початку XVI ст. склалося куди драматичніше – варто згадати хоча б долю Михайла Глинського або Василя Шем'ячича, котрі так и не змогли вписатися в московську соціополітичну модель.

Крім того, після них виходи знаті з Литовської держави взагалі припинилися (якщо, звісно, не брати до уваги короткочасний виїзд на службу до Івана IV Дмитра Вишневецького, котрий був лише епізодом у бурхливій біографії князя). Із цим цілковито узгоджується заувага папського дипломата Якоба Пізо, котрий у своєму посланні вказував на московську тиранію як фактор, що стає на перешкоді «виїздам» православних з Польсько-Литовської держави (1514 р.)[58]. Отже, йшлося не стільки про зміну політичних орієнтацій населення «руських», за термінологією того часу, земель, скільки про те, що процес дивергенції двох соціополітичних систем, незалежно від того, що вважати її вихідним пунктом, зайшов надто далеко, аби вони зберігали привабливість для протилежної сторони.

3. Регіони поза державним контролем Великого князівства Литовського

Розмаїття політичних традицій, що фіксуються на теренах сучасної України, обумовлене різною історичною долею її складників. Більшість тих українських земель, що у другій третині XIV ст. потрапили під контроль литовських володарів, згодом були приєднані до Польщі (чи, за тогочасною політичною лексикою, «повернені» Короні Польській). Виняток щодо цього становила Сіверщина, котра на початку XVI ст., після переходу на службу до Івана III місцевих князів та низки

московсько-литовських війн, опинилась у складі Російської держави. Цей відтинок історії регіону був порівняно нетривалим: за умовами Деулінської угоди (1618 р.) основний масив сіверських земель відійшов до Речі Посполитої.

Варто занотувати, що впродовж XVI ст. у Росії не вистачало внутрішніх сил для «перетравлення» новоприєднаних територій. Звісно, на Сіверщині була реорганізована система управління: удільних князів, чиї володіння зникли у першій третині XVI ст., заступили представники московської адміністрації, намісники й волостелі[59]. Однак тут не практикувалися масові «виводи» місцевого населення, котрі, як відомо, мали місце після приєднання до Москви Пскова, Новгорода, Твері та Смоленська; тривалий час не було тут і широкої роздачі земель «у помістя» вихідцям із Московщини.

Однак через окраїнне положення наприкінці XVI ст. Сіверщині (насамперед, Путивльщині) було відведено важливу роль в організації московської сторожової служби, що, у свою чергу, спричинило розміщення тут військово-служилого люду різних категорій. Про масштаби цього розміщення дає змогу судити так звана отдельная книга 1594 р., котра унаочнює, що з Російської держави на малозаселену Путивльщину посунула грандіозна міграційна хвиля. Звідси здійснювалися сторожові об'їзди незаселених теренів Східної України, де історичне життя у той час, по суті, починалося з чистого аркуша.

Зовсім іншою була ситуація на західноукраїнських землях, де традиції давньоруської державності зберегло й розвинуло Галицько-Волинське князівство, влучно назване М.Грушевським «епілогом Київської держави»[60]. Переживши добу свого розквіту за володарювання Данила й Василька Романовичів, це князівство, перебуваючи під зверхністю Золотої Орди, продовжувало відігравати помітну роль у житті Центрально-Східної Європи й при їх наступниках, хоча водночас виразнішим став його поділ на дві історичні частини – Галичину та Волинь. Щоправда, ці землі знов об'єднались у єдине ціле за князювання онука Данила Романовича – Юрія Львовича (бл. 1250–1308 рр.), «мужа мудрого та ласкавого», за якого «Руська земля тішилася спокоєм і славилася своїм багатством». У цей період було навіть створено осібну галицько-волинську митрополію, хай і доволі ефемерну.

Юрія Львовича заступили два його сини – Лев та Андрій. Обидва пішли з життя десь на початку 1320-х років, і з їхньою смертю перервалася династія Романовичів. Вакантне місце посів княжич Болеслав, син мазовецького князя Тройдена й Марії Юріївни, сестри померлих князів. Католик за віросповіданням, Болеслав охрестився за православним обрядом і прийняв ім'я свого діда, Юрія Львовича, сподіваючись, вочевидь, зміцнити своє непевне становище орієнтацією на традицію. Так само невипадковим було й використання Юрієм-Болеславом печатки Юрія Львовича. Однак на подальшій долі князя негативно позначились

його прокатолицькі симпатії, котрі, як гадають, коштували йому життя: він був отруєний у квітні 1340 р.

З його загибеллю галицько-волинські землі перейшли під владу литовського князя Любарта, котрий, найвірогідніше, був одружений на дочці Юрія-Болеслава. Однак зверхність Любарта мала вповні реальний характер лише на Волині; натомість Галичина перебувала під його номінальним контролем. Тут сформувався режим боярської олігархії на чолі з «управителем чи старостою землі Руської» Дмитром Детьком, котрий раніше служив Юрію-Болеславові. У 1340 р. Детько зумів відстояти Галичину від зазіхань об'єднаних політичним союзом Польщі й Угорщини, вдавшись до допомоги хана Узбека – тодішнього зверхника українських земель.

Однак боротьба за галицько-волинську спадщину розтяглася ще на декілька десятиліть. Під владу Угорщини потрапила Шипинська земля (майбутня Буковина), включена згодом до складу Молдавського князівства. Під зверхністю молдавських господарів вона тривалий час зберігала автономію. Згодом, однак, місцевий устрій був уніфікований, а в XVI ст. на цей регіон поширила владу Туреччина. Ще одним епізодом боротьби за галицько-волинську спадщину було правління на Галичині ставленика Угорщини князя Володислава Опольського (70–80-ті роки XIV ст.), котрий мав неабиякі політичні амбіції й карбував власну монету. У 1387 р. Галичина остаточно відійшла до Польщі, що потягло за собою реформування місцевого устрою за польським зразком. З «королівства Руського» Галичина перетворилася на звичайну провінцію Корони – Руське воєводство. Така сама доля спіткала Західне Поділля, захоплене поляками у 1431 р. Шляхту обох воєводств було зрівняно у правах із польською; воєводи репрезентували місцеві інтереси у сенаті й очолювали шляхетське ополчення, а також головували на зібраннях шляхти – сеймиках.

Якщо західноукраїнські землі упевнено рухались у бік шляхетської демократії, то на півдні, в Криму, у XIV–XVI ст. визначальним був устрій, званий, як уже відзначалося вище, степовою, чи азійською, імперією, властивий Золотій Орді. У другій чверті XV ст. тут постало нове державне утворення – Кримське ханство, котре неабияк вплинуло на історичні процеси в навколишніх землях.

Власне, поява татар на теренах Таврії (як називали Крим із часів Геродота) сягає доби Батиєвої навали. Тоді вони оселились у північній, степовій, частині півострова, обклавши даниною самоврядні італійські та грецькі колонії півдня. Крим став одним із улусів Золотої Орди, а його центром – містечко Солхат (сучасне м. Старий Крим). Із розвитком відцентрових тенденцій в Орді в Криму формується окремий державний організм на чолі з ханом Хаджі-Гіреєм, чиї нащадки панували в Криму до кінця XVIII ст. Зазнала змін і ситуація на півдні Криму: внаслідок турецької експансії він перейшов до складу Порти (1475 р.).

Сусідство із агресивним Кримським ханством сформувало на теренах України особливі, прикордонні, форми життя – зокрема, такий соціополітичний феномен, як українське козацтво, появу якого на історичній арені вчені датують кінцем XV ст. Колискою козацтва стала Південна Україна, котра відігравала роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів, перебуваючи поза будь-яким політичним контролем і не маючи постійного населення. Природні багатства цього краю вабили до себе людність. Документи 1490-х років згадують про козаків, котрі «ходят водою на низ, до Черкас и далей» і «рыбы привозят просоленые и вяленые».

Однак у тих краях, на випадок раптового татарського «наїзду», доводилося завжди бути напоготові. Тож із плином часу члени промислових «ватаг» набували необхідного досвіду і, призвичаївшись до місцевих обставин, не лише могли дати відсіч нападам кримчаків, а й самі починали громити їхні улуси, забирати худобу, грабувати купецькі каравани. Так на окраїні суспільного життя з рухливих, неконформних елементів поступово формувався цей маргінальний прошарок населення – козацтво, що починає згадуватись у документах з 90-х років XV ст.

Варто відзначити, що термін «козак» – тюркського походження (він відомий з початку XIV ст. у значенні «вартовий», до якого згодом додалися негативні конотації: «розбійник», «пройдисвіт» тощо). Завдячуючи своєю появою сусідству з «Татарією», козацтво органічно увібрало в себе чимало тюркських елементів – у назвах, побуті, звичаях. Це, одначе, аж ніяк не означає «чужорідності» козацтва як суспільного елемента, його «запозичення» з татарського світу. Прихильникам таких поглядів на це явище, що сягають часів М.Костомарова (цей учений обстоював думку, що «козацтво безсумнівно татарського походження, як і сама назва козак», і був переконаний, що козацька верства була сформована старостами прикордонних замків), завжди бракувало переконливих аргументів.

Порубіжні державці хіба що внесли до козацької стихії елементи військової організації (наприклад, поділ на роти), активно залучаючи козаків до боротьби з татарами, за що й удостоїлися звання гетьманів у романтичній історіографії XVIII ст. У такій іпостасі виступають на сторінках тогочасних козацьких літописів черкаський і канівський староста Остафій Дашкович, хмільницький староста Предслав Лянцкоронський та князь Дмитро Вишневецький. Останньому належить особливе місце в історії козаччини, оскільки, заклавши близько 1554 р. замок за дніпровими порогами, на острові Хортиця (він проіснував до 1557 р.), він, за висловом М.Грушевського, дав початок «ідеї Запоріжжя як постійної твердині серед степового моря»[61].

Правлячі кола Польщі й Литви розглядали діяльність козацтва як дестабілізуючий фактор внутрішньо- й зовнішньополітичних відносин; прагнучи приборкати козаків, вони водночас вважали за можливе спря-

мувати їхню енергію у річище загальнодержавних інтересів. Адже, по суті, на неспокійній «україні» стихійно сформувалася сила, потреба в якій відчувалася ще в XIV ст. – недарма ж у 1358 р. представники Ольгерда під час переговорів з прусськими рицарями наполягали, щоб «Орден перемістився в пустелі між татарами й русинами для захисту останніх від татарських нападів і щоб Орден не залишив собі ніяких прав на русинів, але вся Русь безпосередньо належала б литовцям»[62]. Схожі ідеї висловлював київський католицький єпископ Й.Верещинський, котрий у 1594 р. запропонував проект організації оборони українських земель. За його задумом, на Задніпров'ї мав постати рицарський орден чисельністю 5-10 тис. осіб, який водночас був би чимось на зразок воєнної школи для шляхетської молоді з усієї Речі Посполитої.

Першим, хто вказав на можливість використання прикордонних відчайдухів для «послуги и оборони», був Сигізмунд І. Він висловив ідею створення козацького війська, яке могло б успішно охороняти від татар дніпровські переправи; однак за його життя цей проект залишився нереалізованим. Лише в останній третині XVI ст. козацтво набуло певних організаційних форм і водночас було інкорпоровано до тогочасної станової структури. Однак формування ним власних політичних інститутів було ще справою майбутнього.

Загалом, коли йдеться про XV–XVI ст., тодішнє, за виразом Михайла Грушевського, «тихе і малозамітне життя української суспільності» блякне на тлі бурхливих подій кінця XVI–XVII ст. Однак саме його неквапний плин, зрештою, обернувся тим вибухом суспільної енергії, що стався на зламі XVI–XVII ст., і тими революційними зрушеннями, які кардинально змінили перебіг вітчизняної історії.

Примітки до розділу 2

1 На час укладення цієї унії до складу Польщі вже входили Галичина та Західне Поділля; після 1569 р. поза межами Речі Посполитої залишилися Крим і Сіверщина, захоплена Московською державою у 1500 р.

2 Див. їхню критичну оцінку: Иванов С.А. Лев Гумилев как феномен пассионарности // Неприкосновенный запас. – 1998. – №1; Panarin S., Shnirelman V. Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and His Eurasian Theories // Inner Asia. – Vol.3 (2001). – №1. – P.1-18.

3 Див., зокрема, працю О.Бушкова, де стверджується, що ніякого монгольського нашестя не було, а «Батий» – це «псевдонім, під яким діяли Ярослав Всеволодович і його син Олександр»: Бушков А. Россия, которой не было: Загадки, версии, гипотезы. – М.; СПб.; Красноярск, 1997.

4 Halperin Ch. Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion // Ab Imperio. – 2004. – №3. – P.131-144.